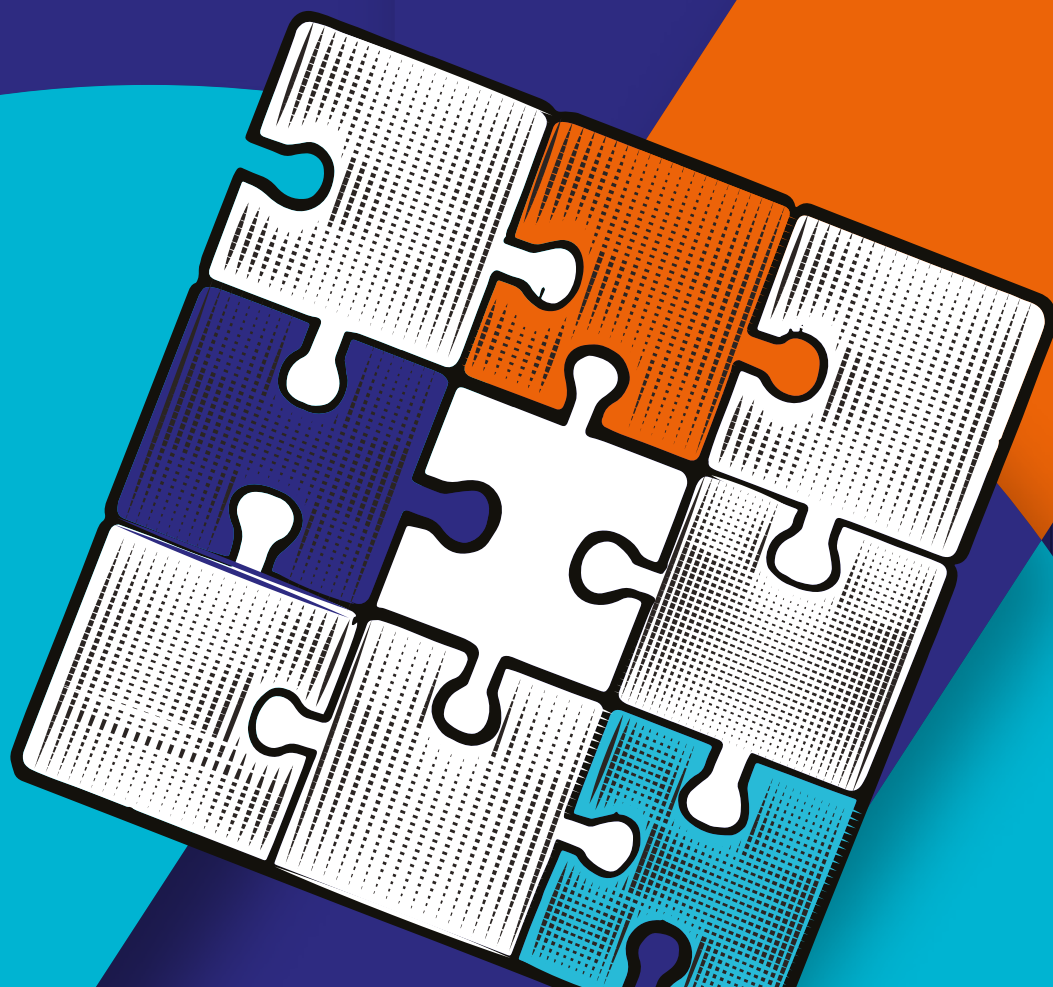

Handreiking burgerschap funderend onderwijs

Doelgericht en samenhangend
werken aan burgerschap

OKTOBER 2021

Verantwoording

2021 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Annette van der Laan, Luuk Kampman en Coen Gelinck

Redactie: Alderik Visser

Informatie

SLO
Postbus 502,
3800 AM Amersfoort
Telefoon: (033) 4840 840
Internet: www.slo.nl
E-mail: info@slo.nl

AN-nummer: 1.8018.806

Inhoud

Inleiding	4
1. Actualisatie van het burgerschapsonderwijs: inhoudelijke kaders	5
1.1 Wet verduidelijking van de burgerschapsopdracht	6
1.2 Onderzoekskader	7
1.3 Voor burgerschap relevante kerndoelen	7
1.4 Bouwstenen burgerschap	13
2. Aan de slag met kerndoelen en bouwstenen	15
3. Doelgericht en in samenhang werken: een stappenplan	23
Stap 1. Opstellen en aanpassen van visie op burgerschapsonderwijs	26
Stap 2. Opstellen van burgerschapsdoelen	28
Stap 3. Leerdoelen opstellen per leerjaar of per fase	29
Stap 4. Selecteren en ontwerpen van onderwijsaanbod	31
Stap 5. Uitvoeren en evalueren	33
Referenties	36
Bijlage 1: Wettelijk kader voor burgerschapsonderwijs	37
Bijlage 2: Canonvensters en kenmerkende aspecten	39
Bijlage 3: Kerndoelen (voortgezet) speciaal onderwijs en burgerschap	40
Bijlage 4: Burgerschap in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs	42

Inleiding

Op 1 augustus 2021 is de wet ter verduidelijking van de burgerschapsopdracht in werking getreden. Voor scholen in het primair, voortgezet en het speciaal onderwijs heeft dit gevolgen voor het schoolbeleid en het onderwijsaanbod. Hoewel scholen sinds 2006 veel ervaring hebben opgedaan in burgerschapsonderwijs, zijn de aangescherpte wet en de actuele maatschappelijke ontwikkelingen een goede aanleiding om nog eens goed naar burgerschapsonderwijs in je school te kijken. Belangrijke ontwikkelingen en uitdagingen voor het formuleren van een landelijk curriculum van po en onderbouw vo zijn beschreven in de SLO-publicatie *Burgerschap* (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

Om het burgerschapsonderwijs verder te ontwikkelen is het belangrijk dat scholen een gemeenschappelijke taal gebruiken. Deze handreiking is een eerste aanzet daartoe. In de komende jaren zal er verder worden nagedacht over de plek, het belang en de doelen van burgerschap.

De handreiking is bedoeld voor alle scholen in het funderend onderwijs die snel aan de slag willen met hun burgerschapsonderwijs volgens de aangescherpte wetgeving.

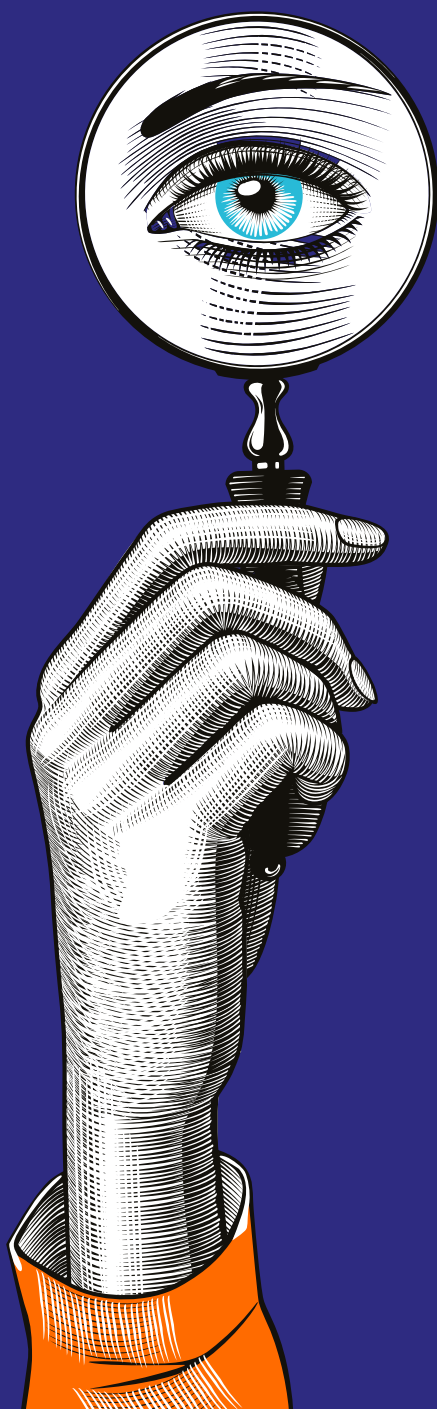
In [hoofdstuk 1](#) gaan we in op de wettelijke en inhoudelijke kaders voor het burgerschapsonderwijs. In [hoofdstuk 2](#) beschrijven we hoe je kerndoelen en bouwstenen, opgeleverd vanuit het traject curriculum.nu, kunt gebruiken bij het doelgericht en in samenhang werken aan burgerschapsonderwijs. Het stappenplan in [hoofdstuk 3](#) beschrijft hoe je hiermee concreet aan de slag gaat.

De burgerschapsopdracht heeft veel steun in het onderwijslandschap en daarbuiten. Meerdere belanghebbenden bieden ijkpunten, instrumenten en stappenplannen, die verrijkend zijn voor het burgerschapsonderwijs. Deze handreiking richt zich op het actualiseren van burgerschapsonderwijs met de bestaande kerndoelen en inhouden van bouwstenen.

We hopen dat deze handreiking scholen kan helpen om de burgerschapsopdracht in te vullen.

Annette van der Laan, Luuk Kampman en Coen Gelinck

1. Actualisatie van het burgerschapsonderwijs: inhoudelijke kaders

1. Actualisatie van het burgerschapsonderwijs: inhoudelijke kaders

Met de inwerkingtreding van de wet ter verduidelijking van de burgerschapsopdracht op 1 augustus 2021, zijn scholen verplicht om een doelgericht en samenhangend aanbod te formuleren voor burgerschap. Sommige scholen voldoen al aan de wet, voor andere scholen is het een aanleiding om burgerschapsonderwijs te herzien.

Dit hoofdstuk begint met een korte toelichting op de [wettelijke burgerschapsopdracht \(1.1\)](#) en het [vernieuwde inspectietoezicht \(1.2\)](#). Die bieden scholen kaders en handvatten om vanuit schoolbeleid en de eigen visie burgerschapsonderwijs te maken.

Als scholen doelgericht en in samenhang aan de slag willen gaan, zijn de [landelijke kerndoelen, examenprogramma's \(1.3\)](#) en de [bouwstenen \(1.4\)](#) een goede basis. In dit hoofdstuk lichten we deze inhoudelijke kaders kort toe.

In hoofdstuk 2 lees je hoe je kerndoelen en bouwstenen kunt gebruiken bij het actualiseren van je burgerschapsonderwijs in lijn met de verduidelijkte wettelijke burgerschapsopdracht.

1.1. Wet ter verduidelijking van de burgerschapsopdracht

De burgerschapsopdracht aan scholen staat in de sectorwetten. De oorspronkelijke wet dateert uit 2006, maar gaf onvoldoende aan wat scholen ze op het gebied van burgerschap moesten aanbieden. De tekst van de nieuwe wet en de verschillen met de wet uit 2006 staan in [bijlage 1](#).

De verduidelijkte wet benadrukt de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de school als oefenplaats voor democratisch burgerschap. Scholen moeten hun burgerschapsonderwijs opnieuw onder de loep nemen, om na te gaan of ze voldoen aan de wet. Ze kunnen in hun beleid en visie verantwoorden hoe ze werken aan de volgende aspecten:

- Het nadrukkelijk en expliciet bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (wetsartikel a).
- Het beschrijven hoe ze met hun leerlingen werken aan de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme democratische samenleving (wetsartikel b).
- Het borgen van aandacht voor en kennis van soorten van diversiteit op het niveau van groepen en individuen en het bevorderen van de acceptatie daarvan (wetsartikel c).
- Het vormgeven van de school als oefenplaats voor democratisch burgerschap (wetsartikel d).

1.2. Onderzoekskader

Het nieuw ingevoerde wettelijk kader leidt ook tot een andere vorm van inspectietoezicht (Inspectie, 2021). Sinds 2006 werd burgerschap als apart domein gezien, maar nu kijkt de Inspectie hoe scholen burgerschap een plek geven in het hele onderwijsaanbod. Het schoolklimaat is een belangrijke leidraad. De Inspectie zet nieuwe onderzoekskaders in om te beoordelen of de elementen uit de wettelijke burgerschapsopdracht voldoende aan bod komen. De Inspectie hanteert geen eigen eisen; maar neemt de minimeisen van de wet als uitgangspunt. Scholen moeten voldoen aan de wettelijke eisen, maar mogen die invullen op een manier die past bij de school. De school kan het [onderwijsresultatenmodel](#) van de Inspectie gebruiken om de onderwijsresultaten verder te verbeteren en ambitieuzere doelen te stellen.

1.3. Voor burgerschap relevante kerndoelen

Richtinggevend voor de onderwijspraktijk zijn de huidige kerndoelen po en onderbouw vo die in 2006 tot stand zijn gekomen. Zij vormen de wettelijke kaders voor de onderwijsinhoud en laten op hoofdlijnen zien wat belangrijk is om leerlingen mee te geven. De kerndoelen zijn heel globaal omschreven. De wetgever geeft scholen zo de mogelijkheid om zelf invulling te geven aan de inhoud van hun onderwijs.

Burgerschap kent geen eigen kerndoelen. Hoewel de kerndoelen in hun huidige versie in hetzelfde jaar tot stand zijn gekomen als de oude burgerschapsopdracht, zijn er tot op heden geen aparte kerndoelen voor burgerschap geformuleerd (Visser, 2018). Wel zijn er kerndoelen uit verwante leergebieden die een relatie hebben met burgerschap. Scholen kunnen die kerndoelen gebruiken als wettelijke inhoudelijke basis om burgerschapsdoelen op te stellen.

Als de huidige kerndoelen geactualiseerd worden, zullen er ook kerndoelen ontwikkeld worden voor het leergebied burgerschap. Tot die tijd moeten we het doen met de kerndoelen uit 2006.

Primair onderwijs

Voor primair onderwijs zijn de kerndoelen die het meest zijn verbonden met burgerschap te vinden in het leergebied *Oriëntatie op jezelf en de wereld* (OJW). Sommige kerndoelen zijn direct en concreet aanwijsbaar te verbinden aan bepaalde burgerschapsaspecten, andere kerndoelen zijn meer op afstand verwant aan burgerschap. Buiten OJW zijn er kerndoelen met vaardigheden die belangrijk zijn voor deelname aan de pluriforme democratische samenleving. Deze zijn te vinden in het leergebied *Nederlands* (NL).

Tabel 1

Kerdoelen po die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

Toelichting: er zijn drie kerndoelen van het domein Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) die expliciet verbonden kunnen worden aan burgerschap.

- OJW 36** De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.
- OJW 37** De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- OJW 38** De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Tabel 2

Kerdoelen po die gericht zijn op meningsvorming en (online) informatievaardigheden.

Toelichting: kerndoelen 3, 6, 7 en 8 horen bij het leergebied Nederlands. Het gaat om doelen en vaardigheden die een belangrijke voorwaarde zijn om deel te kunnen nemen aan een democratische en pluriforme samenleving. Denk aan het deelnemen aan discussies, het leren beargumenteren, het vergelijken van diverse perspectieven en meningen. Teksten die daarvoor gebruikt worden, kunnen over burgerschapsrelevante thema's gaan. Ze hoeven niet tijdens de les Nederlands aan de orde te komen, ze kunnen ook binnen OJW of andere leergebieden ingezet worden.

- NL 3** De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.
- NL 6** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school-en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
- NL 7** De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
- NL 8** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.

Tabel 3

Kerndoelen po die in verband gebracht kunnen worden met aspecten van burgerschap.

Toelichting: er zijn ook kerndoelen die een minder expliciete relatie hebben met burgerschap. Ze komen uit het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld en Kunstzinnige Oriëntatie.

OJW 34 De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.	Van dit kerndoel hoort de zorg voor anderen <i>wel</i> tot het domein van burgerschap (zogenoemde interpersoonlijke vaardigheden), de zorg voor het zelf <i>niet</i> (zogenoemde intrapersoonlijke vaardigheden). Het gaat bij burgerschap dus wel om vaardigheden zoals samenwerking, conflicthantering, oordeelsvorming en het versterken van empathische vermogens. Het gaat <i>niet</i> om sociaal-emotionele ontwikkeling per se, en ook niet om andere, heel nuttige educaties die het welzijn en de zelfredzaamheid van leerlingen vergroten. (Curriculum. nu, 2019b; Nieuwelink, 2021; Visser, 2018).
OJW 35 De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	Voor burgerschap gaat het vooral om het aspect 'je redzaam leren gedragen in sociaal opzicht'.
OJW 39 De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.	Bij dit kerndoel gaat het voor burgerschap vooral om de relatie die je legt met het verantwoordelijk leren omgaan met je eigen leefomgeving.
OJW 47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.	Het relevante burgerschapsaspect gaat met name over 'het vergelijken van de situatie in Nederland met de perspectieven bestuur, welvaart, cultuur en levensbeschouwing'.

OJW 53	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.	Dit kerndoel gaat over het leren van historische aspecten en hangt samen met kerndoel 52. Voor de rol van de canonvensters en kenmerkende aspecten in relatie tot burgerschapsonderwijs, zie bijlage 2 .
KO 56	De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.	Dit kerndoel over erfgoed hoort nu bij het leergebied kunstzinnige oriëntatie. In de context van burgerschap kan het ook gaan om materieel en immaterieel erfgoed dat een opstapje biedt tot kritisch denken en empathie, zoals historische objecten en gebruiken waar maatschappelijk debat over bestaat (slavernijverleden, zwarte piet, het tentoonstellen van roofkunst of de lichamen van terdoodveroordeelden, enzovoort). Ook vieringen en herdenkingen, religieus erfgoed en de zorg voor/reflectie op monumenten behoren tot het materieel en immaterieel erfgoed en kun je inzetten in de context van burgerschap (vgl. Dibbits, 2020; Platform WOII (2017); Vroemen, 2020).

Onderbouw voortgezet onderwijs

Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs geldt dat de kerndoelen die verbonden zijn met burgerschap met name komen vanuit het leergebied *Mens en maatschappij* (M&M) en *Nederlands* (NL).

Tabel 4

Kerndoelen onderbouw vo die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

Toelichting: Het gaat om de kerndoelen 43, 44 en 45 vanuit het leergebied Mens & maatschappij die nauw en expliciet verbonden kunnen worden met het burgerschapsaspect: samenleven in en deelnemen aan Nederlandse democratische pluriforme samenleving.

M&M 43 De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

M&M 44 De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.

M&M 45 De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.

Tabel 5

Kerndoelen onderbouw vo die gericht zijn op meningsvorming en (online) informatievaardigheden.

Toelichting: De kerndoelen 36 en 39 vanuit het leergebied Mens & Maatschappij gaan in op meningsvorming en vormen daarmee een relatie met burgerschap. Ook de kerndoelen vanuit Nederland besteden hier aandacht aan. De kerndoelen NL 5-8 bieden belangrijke voorwaarden voor deelname aan de democratische en pluriforme samenleving. Denk aan vaardigheden zoals 'zichzelf informeren', 'feiten en meningen onderscheiden' en 'deelnemen aan discussie'. Maar ook dat leerlingen door teksten andere belevingswerelden, meningen en perspectieven leren verkennen en hun plek bepalen ten opzichte van anderen in een pluriforme samenleving.

- M&M 36** De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.
- M&M 39** De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.
- NL 5** De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.
- NL 6** De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.
- NL 7** De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.
- NL 8** De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.

Tabel 6

Kerndoelen onderbouw vo die in verband kunnen worden gebracht met aspecten van burgerschap

M&M 37 De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken. De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.	Van dit kerndoel hoort het plaatsen van de kenmerkende aspecten in het juiste tijdvak niet tot de kern van burgerschap. Sommige van die kenmerkende aspecten hebben of vertegenwoordigen niettemin belangrijke inhoud voor het (leren) nadenken over burgerschap. Denk aan de Opstand, de Verlichting verschillende emancipatiebewegingen, de Tweede Wereldoorlog, enzovoorts. Het leggen van relaties tussen gebeurtenissen in de 20e eeuw en de hedendaagse ontwikkelingen kan wel tot de kern van burgerschap gerekend worden. Voor de rol van de canonvensters en de kenmerkende aspecten in relatie tot burgerschapsonderwijs, zie bijlage 2.

M&M 42 De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.	Vanuit de context van burgerschap is het leren van ervaringen en het maken van keuzes een belangrijke vaardigheid.
M&M 47 De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.	Vanuit de context van burgerschap zijn de aspecten rondom het omgaan met spanningen en conflicthantering relevant. Daarnaast zijn de aspecten rondom mensenrechten ook belangrijke burgerschapsinhouden.

Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

[Bijlage 3](#) gaat in op de kerndoelen die het speciaal en het voortgezet speciaal onderwijs hanteren en welke daarvan een expliciete relatie vertonen met burgerschap. Ook hier wordt er naar kerndoelen verwezen die minder expliciet verbonden kunnen worden aan burgerschap, maar die wel relevant zijn. Het speciaal onderwijs kent ook leergebiedoverstijgende kerndoelen. Dat zijn kerndoelen die zich richten op de brede vorming van leerlingen. Ze kunnen gaan over schoolse vaardigheden zoals het leren leren, maar ook over sociaal-emotionele ontwikkeling, zoals het leren omgaan met klasgenoten en conflicthantering. Een aantal van deze leergebiedoverstijgende doelen zijn relevant voor het aanleren en oefenen van burgerschapsvaardigheden.

Bovenbouw voortgezet onderwijs

Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zijn de examenprogramma's richtinggevend. Binnen die bestaande examenprogramma's kun je bij verschillende vakken werken aan burgerschap. [Bijlage 4](#) laat zien hoe je bij verschillende vakken aandacht kunt schenken aan het bereiken van burgerschapsdoelen.

1.4 Bouwstenen burgerschap

De laatste jaren was er veel aandacht voor het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs. Het programma *curriculum.nu* heeft een visie en elf bouwstenen ontwikkeld voor dit leergebied. De bouwstenen zijn het resultaat van een zorgvuldig ontwikkeltraject door leraren en curriculumexperts, met input van een groot aantal organisaties, deskundigen en scholen.¹

De bouwstenen hebben geen wettelijke status, maar vormen een goede basis om binnen je school aan de slag te gaan met je burgerschapsonderwijs. We verwachten dat de bouwstenen burgerschap bij verdere kerndoelenontwikkeling een belangrijke bron zijn. Daarom gebruiken we in deze handreiking zeven van de elf bouwstenen.² Deze bouwstenen zijn verdeeld in een kern democratie (bouwsteen 1-3), een kern diversiteit (bouwsteen 4-6) en een aparte bouwsteen (bouwsteen 7) over burgerschapsvaardigheden in een digitale samenleving.

Kern democratie (bouwstenen 1-3)

Het leren over de democratische rechtsstaat is uitgewerkt in drie bouwstenen.

- Bouwsteen 1: Vrijheid en gelijkheid
- Bouwsteen 2: Macht en inspraak
- Bouwsteen 3: Democratische cultuur

Deze bouwstenen belichten elk een ander aspect van de democratie, maar moeten nadrukkelijk in samenhang worden gezien. Bouwstenen 1 en 2 hebben daarbij een sterke kenniscomponent. De derde bouwsteen biedt vooral ruimte voor het toepassen van burgerschapsvaardigheden. Het gaat hierbij dan ook niet slechts om 'leren over', maar ook leren door te ervaren, te ondergaan en toe te passen.

Kern diversiteit (bouwstenen 4-6)

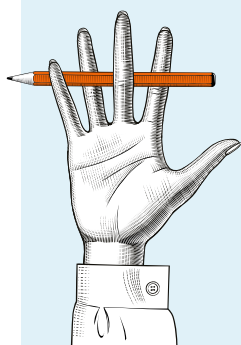
De kern diversiteit kent ook drie bouwstenen.

- Bouwsteen 4: Identiteit
- Bouwsteen 5: Diversiteit
- Bouwsteen 6: Solidariteit

Bouwsteen 4 gaat uit van de vrijheid van ieder individu en van elke groep om een eigen identiteit te hebben en/of te ontwikkelen. Het leren over diversiteit of pluriformiteit is uitgewerkt in de bouwsteen 5. Deze twee bouwstenen zetten de feitelijke kennis 'klaar', en bieden mogelijkheden om daarop te reflecteren (wat betekent dat voor mij?). De derde bouwsteen, over 'Solidariteit' gaat om mogelijkheden voor het toepassen van burgerschapsvaardigheden en roept dus op om te handelen. Voor deze drie bouwstenen, meer in het bijzonder voor 4 en 5, geldt dat zij samenhangen.

Digitaal Samenleven (bouwsteen 7)

Het gaat bij deze bouwsteen over de invloed van de digitalisering op burgerschap en over het bespreken van maatschappelijke kwesties rond burgerschap in de digitale (online) wereld. Denk aan aspecten zoals; rechten, regels en verantwoordelijkheden in de digitale (online) wereld.

1 De voorstellen vind je op <https://www.curriculum.nu/voorstellen/burgerschap/>

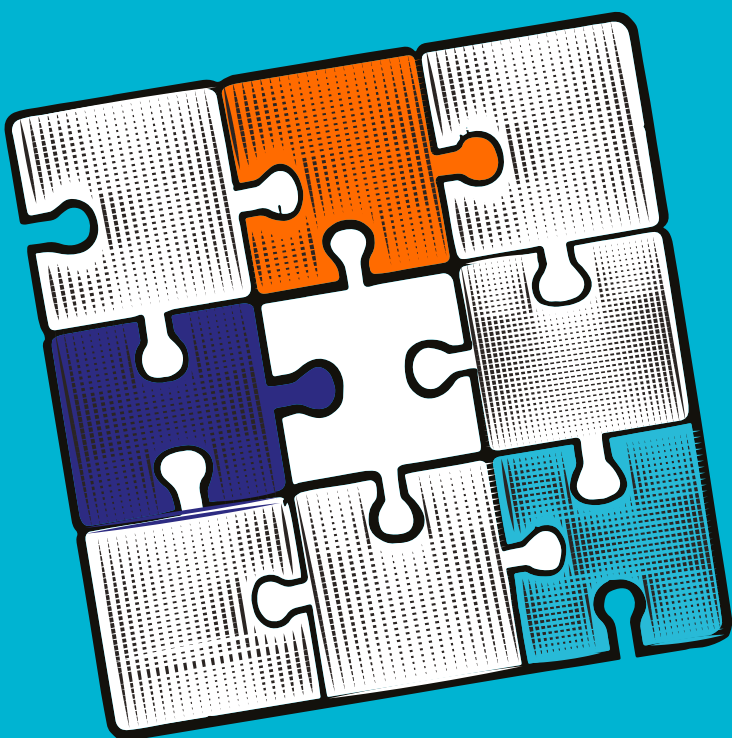
2 Bouwstenen 8-11 maken geen onderdeel uit van deze handreiking, hoewel het scholen vrij staat om ze te benutten. Bouwstenen 8-10 beschrijven mondiale thema's zoals duurzaamheid, globalisering en technologie. Bouwsteen 11 gaat in op denk- en handelwijzen en geeft een beeld van de vaardigheden die relevant zijn voor het burgerschapsonderwijs.

De bouwstenen zijn uitgewerkt naar de onderbouw en de bovenbouw van het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Het gaat niet alleen over kennis (“leerlingen leren over de basiswaarden”), maar ook over vaardigheden (“hoe ze kunnen opkomen voor de rechten en belangen van zichzelf en anderen” of “de eigen mening bijstellen op basis van nieuwe inzichten”). De volledige uitwerking van de zeven bouwstenen is te vinden op burgerschap.slo.nl. Dit overzicht is handig bij het formuleren van een doorgaande leerlijn burgerschap.

Op basis van de bouwstenen is Het Burgerkaartenspel ontwikkeld. Je kunt het gebruiken om activiteiten, leerlijnen en zelfs een heel curriculum te ontwikkelen. De interactieve spelvorm helpt je om vragen te stellen over burgerschap op je school. Het Burgerkaartenspel is te vinden op slo.nl/@19336/burgerkaartenspel/.

2. Aan de slag met kerndoelen en bouwstenen

2. Aan de slag met kerndoelen en bouwstenen

De wet introduceert de begrippen ‘doelgericht’ en ‘samenhangend’ en doet daarmee een beroep op de kwaliteitszorg van scholen. Om doelgericht en samenhangend te werken aan burgerschap, ontwikkel je een visie op burgerschapsonderwijs, die in het onderwijsprogramma tot uitdrukking komt. Daarbij zorg je dat het programma samenhangend is door de leerjaren heen. Je formuleert concreet wat leerlingen leren, houdt de resultaten bij en evalueert ze.

Hoofdstuk 3 helpt je in vijf stappen hoe je doelgericht invulling geeft aan je burgerschapsonderwijs.

Werken in samenhang zegt dus iets over hoe je je burgerschapsonderwijs vormgeeft en het proces dat je als school doorloopt. Hoe zorg je dat je burgerschapsonderwijs systematisch inricht, dat de visie aansluit bij je burgerschapsdoelen, dat deze wordt vertaald naar een passend onderwijsaanbod en dat je de resultaten daarvan bijhoudt?

Naast het versterken van het proces rond samenhang, zijn er ook verschillende vormen van inhoudelijke samenhang denkbaar om het burgerschapsonderwijs meer doelgericht in te vullen. Het kan gaan om samenhang van burgerschapsonderwerpen binnen een bepaald leerjaar. Je biedt bijvoorbeeld burgerschap niet alleen als een project aan, maar laat het ook aansluiten bij sommige schoolvakken, of je betreft de schoolomgeving erbij. Een andere vorm van samenhang gaat over de leerjaren heen. Je zet de burgerschapsinhouden in een doorlopende lijn, logisch en opeenvolgend over de jaren verdeeld.

Door gebruik te maken van de kerndoelen en bouwstenen, werk je op een onderbouwde manier aan een doelgerichte invulling van je burgerschapsonderwijs. De kerndoelen helpen je immers om te komen tot burgerschapsdoelen en de bouwstenen zijn heel nuttig bij het formuleren van een doorgaande leerlijn.

“Kerndoelen helpen je tot burgerschapsdoelen te komen en met bouwstenen formuleer je doorgaande leerlijnen.”

Tabellen 7-10 koppelen de aangescherpte wet aan de zeven bouwstenen. Dit helpt je school om de inhouden van de wet concreet te maken en het onderwijsaanbod daarop aan te laten sluiten. De tabellen laten ook de koppeling zien met de voor burgerschap relevante kerndoelen, zoals we beschreven in 1.3.

De tabellen maken duidelijk hoe de diverse inhoudelijke kaders met elkaar samenhangen. De vragen aan het eind van dit hoofdstuk geven een idee in hoeverre je school het burgerschapscurriculum nog moeten aanpassen aan deze inzichten. Zo weet je waar je school nog extra aandacht aan moet schenken bij het ontwikkelen van een verantwoorde visie op burgerschap.

Tabel 7

Wetsartikel	Bouwstenen
a. <i>Respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school.</i>	1. Vrijheid en gelijkheid 3. Democratische cultuur 6. Solidariteit
Toelichting • De basiswaarden die genoemd worden in de wet, komen terug in bouwsteen 1 en 6. • Het handelen naar deze basiswaarden past binnen bouwsteen 3. Binnen deze bouwsteen verkennen leerlingen de waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en de spanning daartussen.	
Burgerschapsrelevante kerndoelen	
PO kerndoelen OJW 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemene aanvaarde waarden en normen. NL 3 De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren. NL 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen NL 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten. NL 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur. VO OB kerndoelen M&M 36 De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan. M&M 46 De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland. M&M 47 De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien. NL 5 De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen. NL 6 De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep. NL 7 De leerling leert een mondelinge presentatie te geven. NL 8 De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.	

Tabel 8

Wetsartikel	Bouwstenen
b. <i>De sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving.</i>	1. Vrijheid en gelijkheid 2. Macht en inspraak 3. Democratische cultuur 4. Identiteit 5. Diversiteit 6. Solidariteit 7. Digitaal samenleven
Toelichting • Dit wetsartikel is het meest veelomvattend. Bij de sociale en maatschappelijke competenties gaat het om kennis, vaardigheden en attitudes. • Bijdragen aan de democratische, pluriforme Nederlandse samenleving vraagt onder meer kennis over de basiswaarden (bouwsteen 1 en 6), over identiteit en diversiteit (bouwsteen 4 en 5), over de werking van de democratische rechtsstaat (bouwsteen 2) en het kritisch omgaan met media-inhouden en andere bronnen (bouwsteen 7). • Ook vraagt het van leerlingen dat ze standpunten kunnen onderbouwen en om kunnen gaan met standpunten van anderen (bouwsteen 3).	
Burgerschapsrelevante kerndoelen	
PO kerndoelen OJW 36 De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger. OJW 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemene aanvaarde waarden en normen. OJW 38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. NL 3 De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren. NL 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen. NL 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten. NL 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.	

VO OB kerndoelen

- M&M 36** De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.
- M&M 43** De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
- M&M 44** De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.
- M&M 45** De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.
- M&M 46** De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.
- M&M 47** De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.
- NL 5** De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.
- NL 6** De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.
- NL 7** De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.
- NL 8** De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.

Tabel 9

Wetsartikel	Bouwstenen
c. <i>Het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid en ook de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.</i>	1. Vrijheid en gelijkheid 4. Identiteit 5. Diversiteit 6. Solidariteit
Toelichting • Kennis over en respect voor verschillen past bij de bouwstenen over identiteit en diversiteit (bouwsteen 4 en 5). • Gelijke gevallen gelijk behandelen past bij bouwsteen 1 (vrijheid en gelijkheid), en komt ook terug in de bouwsteen over solidariteit (bouwsteen 6).	
Burgerschapsrelevante kerndoelen	
PO kerndoelen OJW 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemene aanvaarde waarden en normen. OJW 38 De leerlingen leren hoofd zaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. VO OB kerndoelen M&M 43 De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. M&M 46 De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland. M&M 47 De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.	

Tabel 10

Wetsartikel	Bouwstenen
<i>Het bevoegd gezag creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden.</i>	1. Vrijheid en gelijkheid 2. Macht en inspraak 3. Democratische cultuur 4. Identiteit 5. Diversiteit 6. Solidariteit 7. Digitaal samenleven
Toelichting De zeven uitgewerkte bouwstenen zijn te vinden op: slo.nl/publish/pages/17704/bouwstenen_burgerschap.pdf. Per bouwsteen vind je voor de onderbouw en de bovenbouw po en de onderbouw vo wat de leerlingen kunnen leren.	
Burgerschapsrelevante kerndoelen	
PO kerndoelen OJW 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemene aanvaarde waarden en normen. OJW 38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. NL 3 De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren. NL 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen NL 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten. NL 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.	
VO OB kerndoelen M&M 36 De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan. M&M 43 De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. M&M 44 De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn. M&M 45 De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld. M&M 46 De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland. M&M 47 De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien. NL 5 De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen. NL 6 De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep. NL 7 De leerling leert een mondelinge presentatie te geven. NL 8 De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.	

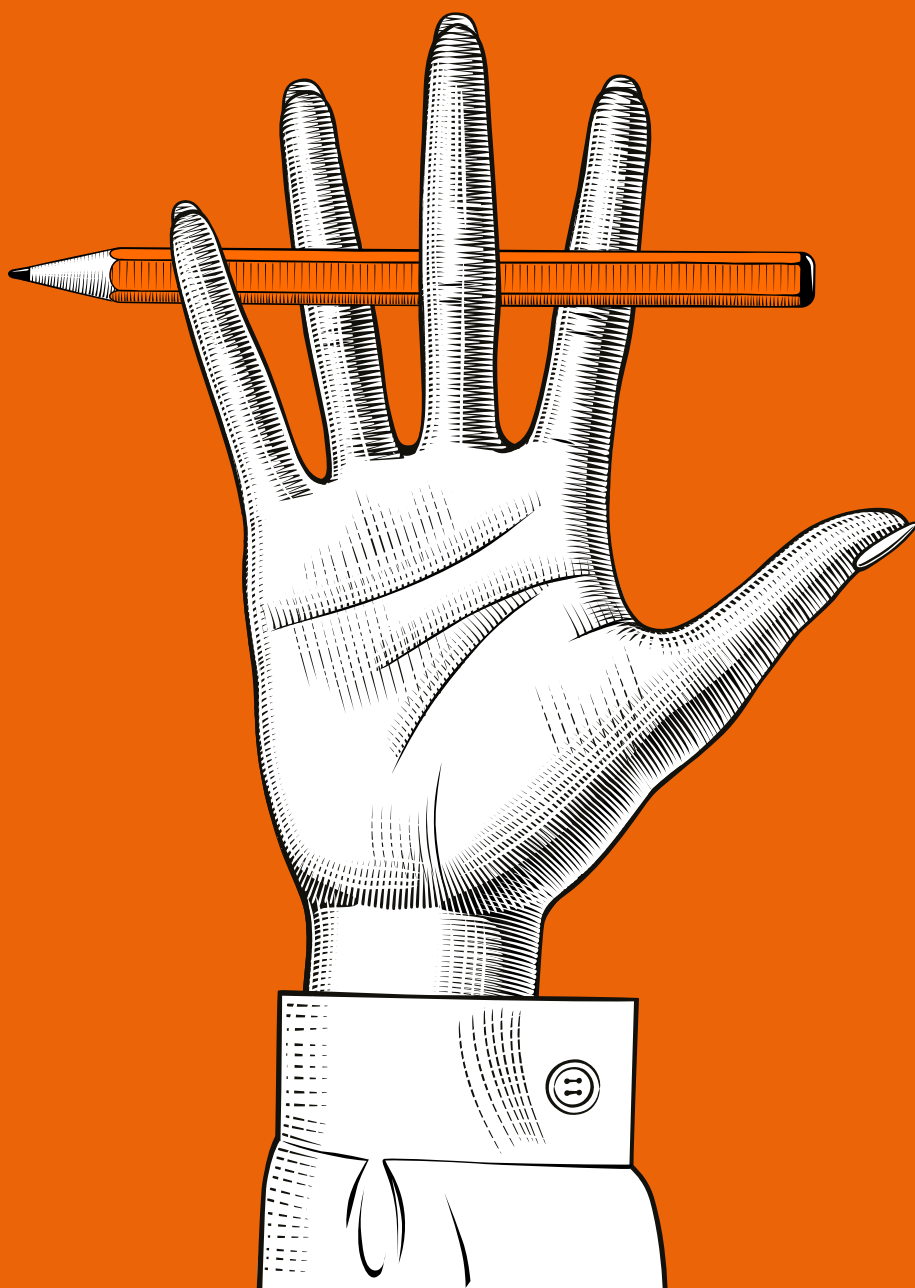
Aan de slag met de inbedding van de wetsartikelen bij visieontwikkeling:

- Op welke manier werkt de school in haar visie en schoolbeleid aan de wettelijke burgerschapsopdracht? Geef aan hoe je aandacht besteed aan:
 - het nadrukkelijk en expliciet bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (wetsartikel a);
 - de sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme democratische samenleving (wetsartikel b);
 - aandacht schenkt aan kennis van soorten van diversiteit op het niveau van groepen en individuen en hoe zij respect daarvoor bevordert (wetsartikel c);
 - fungeert als oefenplaats voor burgerschap (wetsartikel d).

Aan de slag met kerndoelen en bouwstenen bij curriculumontwikkeling:

- Op welke manier spelen de landelijke kerndoelen een rol bij het formuleren van visie uitgewerkt naar burgerschapsdoelen?
- Hoe leggen jullie bij het formuleren van de leerlijnen een koppeling met kerndoelen en/of bouwstenen?
- Hoe leggen jullie bij het bij het bepalen van het onderwijsaanbod een koppeling met de bouwstenen?

3. Doelgericht en in samenhang werken: een stappenplan

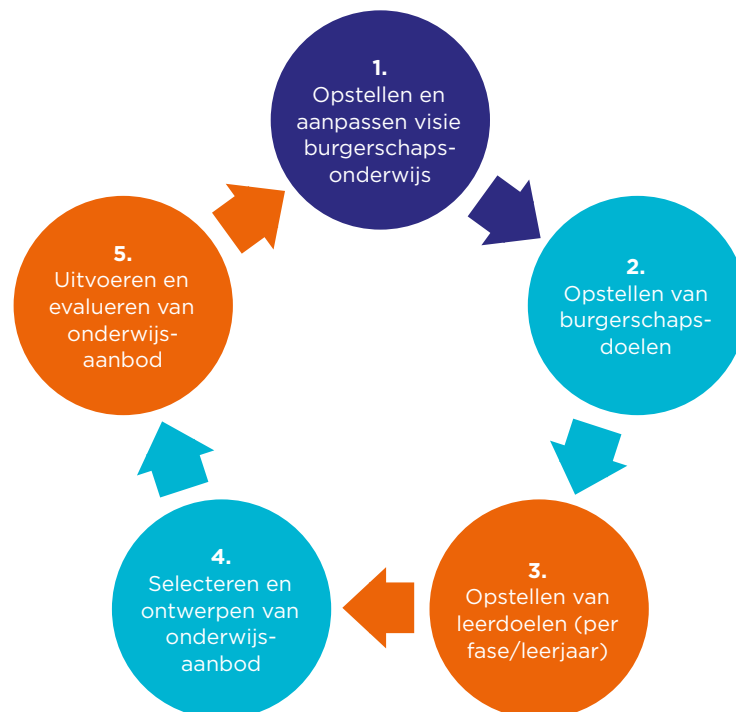
3. Doelgericht en in samenhang werken: een stappenplan

In het voorgaande hoofdstuk ging het vooral over de rol die kerndoelen en bouwstenen kunnen vervullen in het actualiseren van je burgerschapsonderwijs. Dit hoofdstuk gaat in op het proces om doelgericht en in samenhang te werken aan burgerschapsonderwijs. Vanuit een aantal opeenvolgende stappen ga je hiermee op je school aan de slag.

Bij het doorlopen van het stappenplan komen de kerndoelen en bouwstenen als bron ook weer aan de orde. En dan met name bij de stappen over het opstellen van burgerschapsdoelen, de leerlijnen/-doelen en het onderwijsaanbod.

Als je aan de slag gaat met het concretiseren van je burgerschapsonderwijs, is het vanzelfsprekend dat daarbij de school specifieke situatie een rol speelt. Daarmee bedoelen we onder andere je schoolcultuur, denominatie en je pedagogische visie. Het is aan de school om op basis van de wettelijke burgerschapsopdracht en de landelijke doelen en inhouden een vertaling te maken naar de eigen schoolsituatie.

Afbeelding 1.
Stappenplan

In vijf stappen kun je binnen de school werken aan het ontwikkelen of herzien van burgerschapsonderwijs. De vijf stappen zijn:

1. opstellen en aanpassen van een visie op burgerschapsonderwijs;
2. opstellen van burgerschapsdoelen;
3. opstellen van leerdoelen;
4. selecteren en ontwerpen van onderwijsaanbod;
5. uitvoeren en evalueren van onderwijsaanbod.

Het stappenplan is cyclisch. Na stap 5, de evaluatie van het onderwijsaanbod en het in kaart brengen van de opbrengsten, is er aanleiding om opnieuw de cyclus vanaf stap 3 weer op te starten. Het gaat om het opstellen van leerdoelen (stap 3) en het formuleren van een passend onderwijsaanbod erbij (stap 4). De visie op burgerschap en de bredere burgerschapsdoelen (stap 1 en 2) zullen ook af en toe aangepast moeten worden, maar dat kan met een veel lagere frequentie. Het onderwijsaanbod (stap 4) kun je jaarlijks evalueren, de visie van de school op burgerschap (stap 1) zou meerdere jaren ongewijzigd mee moeten kunnen.

Voordat je start

Vrijwel iedere school geeft invulling aan de bevordering van burgerschap. Als je het schoolbeleid en onderwijsaanbod aan zou willen laten sluiten bij de verduidelijkte burgerschapsopdracht hoef je niet vanaf nul te beginnen. Om zicht te krijgen in de mate waarin je uitwerking van burgerschapsonderwijs al aansluit bij de actuele ontwikkelingen, is het raadzaam om te beginnen met een inventarisatie van wat je al doet op het gebied van burgerschapsonderwijs. Beantwoord daarbij in elk geval de volgende vragen:

- Hebben we een duidelijke visie op burgerschap en is die gekoppeld aan de wettelijke opdracht?
- Hebben we heldere burgerschapsdoelen, op basis van de kerndoelen geformuleerd?
- Passen onze onderwijsactiviteiten bij de leerlijnen/-doelen over de leerjaren heen?
- Brengen we de opbrengsten van het burgerschapsonderwijs in kaart?
- Leggen we hierover verantwoording af in schoolplan/schoolgids?

Antwoorden op deze vragen geven een indicatie waar je als school al goed in bent en waar nog aan kunt werken. Baseer je vervolgacties op deze inventarisatie en focus op wat aanscherping behoeft. Neem dit als uitgangspunt als je aan de slag gaat met het stappenplan.

Coördinatie

Bedenk ook, voordat je start met de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs, wie dit proces binnen de school coördineert en bewaakt. Het is aan te bevelen om de verantwoordelijkheid en zeggenschap over deze ontwikkeling binnen de school bij één of enkele mensen te beleggen. Deze kunnen de voorbereiding, implementatie, uitvoer en evaluatie van burgerschap in leerjaren en vakken aansturen en bewaken. Bij het toewijzen van verantwoordelijkheden kan een school een onderscheid maken tussen het opstellen van de visie en de burgerschapsdoelen (meer lange termijn en grote lijnen) en het opstellen van leerdoelen, het uitvoeren en evalueren van onderwijsactiviteiten (korte termijn, kleinere schaal). Beide processen moeten natuurlijk wel goed op elkaar blijven aansluiten.

Stap 1. Opstellen en aanpassen van visie op burgerschapsonderwijs

Toelichting

Om binnen je school te komen tot een centraal idee van waaruit het burgerschapsonderwijs ontwikkeld gaat worden, is het belangrijk om met elkaar een visie te vormen als uitgangspunt voor het onderwijsaanbod.

Inventarisatie

Inventariseer hoe de visie op burgerschap is geformuleerd en of die visie voldoende is afgestemd op het schoolbeleid van de school. Stel jezelf ook de vraag of die visie een relatie legt tussen de wettelijke burgerschapsopdracht en de identiteit van de school. Vul onderstaande tabel in. Beschrijf wat de consequenties en actiepunten zijn van je antwoorden op de vragen.

Visie	Ja	Nee	Verbeterpunten
1. Heeft de school een visie op burgerschap uitgewerkt?			
2. Is de visie van burgerschap school afgestemd op het schoolbeleid? En is dat zichtbaar?			
3. Legt de visie op burgerschap een relatie tussen de wettelijke burgerschapsopdracht en de identiteit van de school?			
4. Komt uit de visie naar voren hoe de school werkt aan de volgende aspecten van de wettelijke burgerschapsopdracht: • het nadrukkelijk en expliciet bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (wetsartikel a); • de sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen nodig hebben om te functioneren in een pluriforme democratische samenleving (wetsartikel b); • aandacht schenken aan kennis van soorten van diversiteit op het niveau van groepen en individuen en hoe zij respect daarvoor bevordert (wetsartikel c); • fungeren als oefenplaats voor burgerschap (wetsartikel d).			
Wat betekenen de antwoorden op deze vragen nu voor ons?			

Inspiratie

Ter inspiratie hebben we een aantal instrumenten en handige links verzameld die je gaan helpen bij de stap van visieontwikkeling.

Visieontwikkeling burgerschap

[Vakportaal burgerschap \(SLO\)](#)

[Burgerkaartenspel \(SLO\)](#)

[Handboek burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs](#)

[QuickScan Burgerschap po](#)
[QuickScan Burgerschap vo](#)

Toelichting

Website met actuele informatie over burgerschap, onderverdeeld naar wat moet en wat kan, plaats van burgerschap, schoolvoorbeelden en onderwijsaanbod.

Het spel is in te zetten als een ontwikkeltool voor het ontwikkelen van activiteiten, leerlijnen en zelfs een heel curriculum. De interactieve spelvorm helpt je om gerichte vragen te stellen rond burgerschap op jouw school.

In hoofdstuk 4 van dit handboek schetst Bram Eidhof drie routes om een visie te ontwikkelen: vanuit een samenlevingsideaal, vanuit maatschappelijke problemen en vanuit een mensbeeld.

De QuickScan Burgerschap is een hulpmiddel voor scholen om een beeld te krijgen van het burgerschapsonderwijs in hun school. Het is een hulpmiddel om in gesprek te gaan, zodat je gezamenlijk de koers en ontwikkelpunten kunt bepalen.

Stap 2. Opstellen van burgerschapsdoelen

Toelichting

Om binnen je school te komen tot burgerschapsdoelen die de gemeenschappelijk kern vertegenwoordigen, kunnen de huidige kerndoelen en examenprogramma's als basis dienen. Deze stap gaat over het opstellen van burgerschapsdoelen aan de hand van die inhoudelijke kaders. Maak daarbij vooral gebruik van de lijst met relevante burgerschapskerndoelen uit 1.3, maar ook tabel 1. Bepaal op basis van die bronnen welke keuzes je in je burgerschapsdoelen gaat maken.

Inventarisatie

Burgerschapsdoelen	Ja	Nee	Verbeterpunten
1. Hanteert de school algemene doelen voor burgerschap?			
2. Hoe zijn de algemene burgerschapsdoelen ook gekoppeld aan de visie? En is dat zichtbaar?			
3. Wordt bij het formuleren van de burgerschapsdoelen een verband gelegd met de landelijke kerndoelen?*			
4. Richten de burgerschapsdoelen zich op: • pedagogisch klimaat; • schoolomgeving: wijk en samenleving; • vakken; • vakoverstijgende aanpakken en projecten? *			
Mogelijke vervolgacties: wat betekenen de antwoorden op deze vragen voor ons?			

* Vaak lenen vakoverstijgende projecten zich goed voor het combineren van diverse doelen waaronder vaardigheden.

Inspiratie

Ter inspiratie hebben we een aantal instrumenten verzameld die je gaan helpen bij de stap van doelformulering.

Burgerschapsdoelen

Gesprekstool BurgerSmaken

Toelichting

Dit is een instrument waarmee je in spelvorm achterhaalt wat belangrijke burgerschapsthema's zijn binnen je school. Wat gaat er goed en wat heeft nog aandacht nodig? Daarbij staan de voorleeffunctie en de school als oefenplaats centraal.

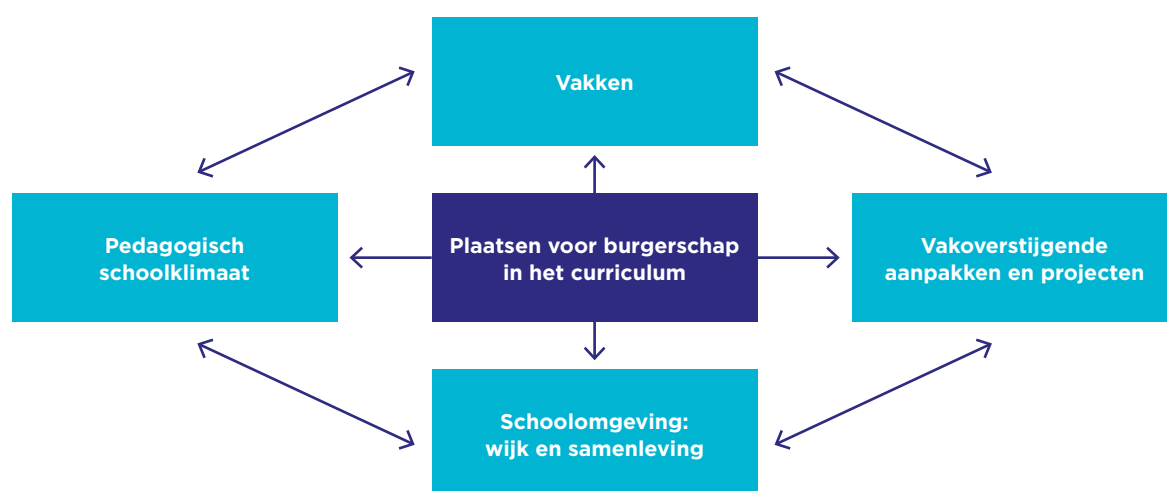
Burgerschapsrelevante kerndoelen

Paragraaf 1.3 en bijlages 3 en 4 helpen je om te achterhalen wat er wettelijk aan kerndoelen is vastgelegd en welke daarvan relevant zijn voor burgerschap.

Stap 3. Leerdoelen opstellen per leerjaar of per fase

Toelichting

Met de visie en met zicht op de burgerschapsdoelen kun je leerdoelen gaan formuleren, bijvoorbeeld per leerjaar. Bedenk aan welke doelen je wilt gaan werken, in welke fase dat is en hoe het leerdoel valt onder burgerschap. Wat is in lessen ondergebracht, wat in projecten, wat in het functioneren van de school? Denk bij het opstellen van leerdoelen niet alleen aan kennisdoelen, maar ook aan doelen op het gebied van vaardigheden en attitudes. Vraag je af of er een doorlopende leerlijn is als je die doelen achter elkaar zet. Denk na over welke plek je de burgerschapsleerdoelen wilt geven.

Inventarisatie

Er zijn twee beginsituaties denkbaar bij het opstellen van leerdoelen:

1. *We werken al met leerdoelen of een doorlopende leerlijn.*
 - Als je al werkt met leerdoelen of een doorlopende leerlijn op het gebied van burgerschap, inventariseer dan of je al deze doelen kunt koppelen aan de bouwstenen, kerndoelen en het wettelijk kader. Deze analyse geeft je antwoord op de vragen: welke leerdoelen zijn al geformuleerd en welke plek hebben deze? Waar zitten hiaten en moeten er aanvullingen of nieuwe leerdoelen komen?
2. *We hebben nog geen leerdoelen en doorlopende lijn, maar doen wel veel aan burgerschap.*
 - Het kan ook zijn dat je nog geen leerdoelen en doorlopende leerlijnen voor burgerschap hebt ontwikkeld, maar dat je als school wel allerlei burgerschapsactiviteiten doet. Richt je analyse dan op wat er aan onderwijsactiviteiten al gedaan wordt en stel je de vraag: welke doelen tracht ik te bereiken met die activiteit?
 - Probeer zicht te krijgen op de doelen waar je als school al aan werkt en welke doelen je nog aanvullend moet opstellen. Kijk of er bij vakken en leergebieden als Nederlands, Mens en maatschappij en Oriëntatie op jezelf en de wereld leerdoelen geformuleerd zijn die een plek kunnen krijgen in een leerlijn burgerschap.

Leerdoelen (leerjaar/leerfase)	Ja	Nee	Verbeterpunten
1. Hanteert de school leerdoelen per fase/leerjaar?			
2. Wordt er bij het formuleren van de leerdoelen een koppeling gelegd met kerndoelen en/of bouwstenen? * En is dat zichtbaar gemaakt?			
3. Is duidelijk binnen welke vakken/leergebieden aan deze doelen wordt gewerkt? **			
4. Richten de leerdoelen zich op: *** - pedagogisch klimaat; - schoolomgeving: wijk en samenleving; - vakken; - vakoverstijgende aanpakken en projecten?			
Mogelijke vervolgacties: wat betekenen de antwoorden op deze vragen voor ons?			

* Paragraaf 1.3 van deze handreiking helpt je om te zien hoe kerndoelen en bouwstenen burgerschap zich tot elkaar verhouden.

** Doelen voor burgerschap komen vaak voor in reguliere vak- en leergebieden. Binnen het primair onderwijs kan een groepsleerkracht hier flexibel mee omgaan. Een burgerschapsdoel kan bijvoorbeeld bij taal of bij Oriëntatie op jezelf en de wereld een plek krijgen. In het voortgezet onderwijs wordt maatschappijleer het vaakst genoemd als vak waarin burgerschapsvorming wordt aangeboden, gevolgd door de andere maatschappijvakken: aardrijkskunde, geschiedenis en economie.

*** Deze vragen zijn gelijk aan die van de vorige stap, alleen gaat het hier om de vertaling van de leerdoelen naar wat je in de klas doet.

Inspiratie

Ter inspiratie hebben we een aantal instrumenten verzameld die je gaan helpen bij de stap van doelformulering.

Leerdoelen

Bouwstenen 1-7

Toelichting

De bouwstenen van Curriculum.nu kunnen als leidraad dienen om leerdoelen per leerjaar te formuleren. Deze publicatie bevat uitwerkingen van zeven bouwstenen voor onderbouw po, bovenbouw po en onderbouw vo.

Onderwijsmodel Burgerschap (SLO)

Scholen kunnen dit model gebruiken om in kaart te brengen hoe zij leerdoelen voor burgerschap willen bereiken. Aanbod en activiteiten krijgen een plek in vakken, in vakoverstijgende aanpakken en projecten, door de schoolomgeving te betrekken met het pedagogische klimaat op school.

Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Curriculumvoorstel.

Dit curriculumvoorstel uit 2012 heeft burgerschaps- en mensenrechteneducatie uitgewerkt als onderdeel van het leerplanvoorstel 'actief burgerschap en sociale integratie'. Bron, J. & Vliet, van E. (2012). Hoewel dit voorstel niet meer actueel is en ook de indeling naar democratie, participatie en identiteit niet meer gehanteerd wordt, kunnen scholen het nog wel gebruiken. Het is een manier om inspiratie op te doen hoe een curriculum eruit kan zien met een overzicht aan leerdoelen voor burgerschap (paragraaf 3.2).

Inhoudslijn PO: Jezelf en de ander (SLO) Inhoudslijn PO: De Samenleving (SLO)

Schoolteams kunnen deze inhoudslijnen gebruiken bij de ontwikkeling van eigen onderwijsleerlijnen en hiermee bouwen aan een schooleigen curriculum. Aspecten die betrekking hebben op burgerschap zijn in de inhoudslijnen met een (b) aangegeven.

Stap 4. Selecteren en ontwerpen van onderwijsaanbod

Toelichting

Als je weet aan welke leerdoelen je gaat werken, kun je het onderwijs gaan ontwerpen en onderwijsactiviteiten selecteren die daarbij passen. Sluit daarbij eerst aan bij wat je al doet, zet deze activiteiten doelgericht in en koppel ze aan een leerdoel. Maak daarna een opzet van (leer)activiteiten die je nog wilt ontwikkelen, op basis van de ontwikkelde leerdoelen.

Kijk voor onderwijsactiviteiten ook naar externe aanbieders en naar mogelijkheden in de omgeving van de school. Burgerschapsonderwijs gaat immers om het leren functioneren in een democratische samenleving. Buitenschools leren kan ertoe bijdragen dat leerlingen in de wijk, in de gemeente maar ook op (inter)nationaal niveau aan hun burgerschapsdoelen werken. De maatschappelijke stage is een intensieve vorm

van buitenschools leren, maar ook een kortlopend project in de buurt of deelname aan een jongerengemeenteraad kan dienen om leerdoelen op het gebied van burgerschap te behalen.

Het grootste deel van de leeractiviteiten op het gebied van burgerschap vindt waarschijnlijk plaats binnen de school en de lessen. Ook bij de selectie van die activiteiten is het van belang dat je de leerdoelen niet uit het oog verliest. Kijk naar de verwachte effectiviteit en de opbrengst voor de leerlingen en houd de samenhang met andere onderdelen van het (burgerschaps)curriculum in de gaten. Sluit aan bij de keuzes die je gemaakt hebt bij de plaats van burgerschap (stap 3).

Inventarisatie

Onderwijsaanbod/leeractiviteiten	Ja	Nee	Verbeterpunten
1. Passen de leeractiviteiten bij de leerdoelen en bij de visie van de school op burgerschap?			
2. Sluiten de leerdoelen per leerjaar op elkaar aan, m.a.w. is er een logische doorlopende lijn?			
3. Wisselen jullie binnen de school voorbeelden en <i>good practices</i> van burgerschapsleeractiviteiten met elkaar uit?			
Mogelijke vervolgacties: wat betekenen de antwoorden op deze vragen voor ons?			

Inspiratie

Ter inspiratie hebben we een aantal instrumenten verzameld die je gaan helpen bij de stap van het opstellen en selecteren van je onderwijsaanbod.

Onderwijsaanbod

[Onderwijsaanbod burgerschap \(SLO\)](#)

[Handboek Burgerschap voor het voortgezet onderwijs \(Eidhof, 2020\)](#)

[Burgerkaartenspel \(SLO\)](#)

Toelichting

In deze sectie is het onderwijsaanbod voor het primair en voortgezet onderwijs opgenomen. Het betreft zowel methoden als ander lesmateriaal, handreikingen, mogelijkheden voor trainingen.

Dit handboek beschrijft een aantal aandachtspunten waar je op kunt letten bij het kiezen van onderwijsactiviteiten.

Het is in te zetten als een ontwikkeltool voor het ontwikkelen van activiteiten, leerlijnen en zelfs een heel curriculum. De interactieve spelvorm helpt je om gerichte vragen te stellen rond burgerschap op jouw school.

Stap 5. Uitvoeren en evalueren

Toelichting

Aan de hand van de opgestelde leerdoelen en het uitgevoerde onderwijsaanbod ga je evalueren. Om te beoordelen of je onderwijsaanbod geresulteerd heeft in leeropbrengsten voor je leerlingen, kun je onderstaande vragen beantwoorden:

- Wat zijn de opbrengsten?
- Welke leerresultaten kan ik in kaart brengen?
- Wat vinden leerlingen zelf dat ze hebben geleerd?

Zoek relevante vormen van toetsen, zoals essays, portfolio's en praktijkopdrachten. Het gaat om het toetsen van kennis, vaardigheden en houdingen, maar ook om het in kaart brengen van de ontwikkeling van de leerling. Denk aan een cyclus van formatieve evaluatie, waarbij de leraar en leerling met elkaar in gesprek gaan en samen vormgeven aan het leren. Het gaat daarbij om doelgericht onderwijs in plaats van toetsgericht onderwijs.

De effecten van het burgerschapsonderwijs laten zich niet altijd even makkelijk meten. Daarom is het goed om erbij stil te staan dat doelen ook bereikt kunnen worden doordat ze 'merkbaar' zijn. Leerlingen leren van ervaringen en van het oefenen met democratische vaardigheden in de klas. Deze ontwikkelingen zijn niet meetbaar, maar ze zijn wel zichtbaar en merkbaar. Het monitoren van de ontwikkeling van een leerling over langere tijd en het aangaan van gesprek met de leerling over zijn ontwikkeling geven inzicht. Ook de meningen en ervaringen van ouders of andere betrokkenen van buiten de school kunnen waardevolle inzichten geven.

Inventarisatie

<i>Evaluatie op schoolniveau</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Verbeterpunten</i>
1. Worden relaties tussen de visie, doelen en onderwijsaanbod voor burgerschap gemonitord?			
2. Komen visie en doelen voor burgerschap aan de orde in overlegvormen met collega's (binnen de school, maar ook daarbuiten)?			
3. Worden inzichten in leeropbrengsten van leerlingen en de ervaringen van deze leerlingen gebruikt om het beleid van het schooleigen burgerschapsonderwijs waar nodig bij te stellen?			

4. Hoe maken jullie de merkbaarheid van jullie inspanning inzichtelijk?			
Evaluatie op schoolniveau	Ja	Nee	Verbeterpunten
5. Hebben leerlingen zeggenschap over welke burgerschapsdoelen ze willen ontwikkelen?			
6. Hebben leerlingen zeggenschap over hoe ze burgerschapsdoelen willen ontwikkelen?			
7. Kunnen leerlingen gedurende hun schooltijd opgedane burgerschapservaringen vastleggen, uitdragen en erop reflecteren?			
Mogelijke vervolgacties: wat betekenen de antwoorden op deze vragen voor ons?			

Inspiratie

Artikelen over ‘merkbare opbrengsten’

[Onderwijsraad \(2016\). De volle breedte van de onderwijskwaliteit](#)

[Hoe krijg je zicht op merkbare kwaliteit?](#)

[Visie op onderwijs: ‘Je kunt brede ontwikkeling wel degelijk zichtbaar maken’](#)

[Cyclus van formatieve evaluatie](#)

Formatief evalueren staat in dienst van leren. Het biedt leraar en leerlingen inzicht in het leerproces. Het gaat dus niet alleen over het wel of niet geven van cijfers, het halveren van de hoeveelheid summatieve toetsen of het altijd feedback moeten geven. Formatief evalueren heeft een aantal belangrijke eigenschappen. Het is een cyclisch proces gericht op verder leren. Het gaat om doelgericht in plaats van toetsgericht onderwijs. Leraar en leerlingen gaan met elkaar in gesprek en geven samen het leren vorm.

Voorbeelden van merkbare
burgerschapsdoelen

In kaart brengen van de opbrengsten per
bouwsteen.

- De leerlingen reflecteren op de waarden van democratische rechtsstaat (bouwsteen 1).
- De invloed die ze ervaren bij besluitvormingsprocessen (bouwsteen 2).
- De mate waarin ze denken actief mee te kunnen doen in een democratische cultuur (bouwsteen 3).
- Hoe ze over eigen identiteit hebben geleerd en daarin zijn gegroeid (bouwsteen 4).
- In welke mate leerlingen zich verdiept hebben in diverse perspectieven (bouwsteen 5).
- Hoe ze zelf handelen en leren omgaan met vraagstukken zoals uitsluiting, discriminatie, etc. (bouwsteen 6).
- De manier waarop ze kritische bronnen onderzoeken en met sociale media omgaan (bouwsteen 7).
- Hoe ze geleerd hebben om hun mening te onderbouwen (bouwsteen 1-7).
- In welke mate leerlingen het schoolklimaat als veilig genoeg beschouwen om zichzelf te zijn/ om anders te zijn, en iedereen in de school er op dezelfde manier toe doet (bouwsteen 1-7).

[Voorbeelden van ontwikkelrubrics
burgerschap](#)

In deze powerpoint presenteert Remmert Daas (Universiteit van Amsterdam) voorbeeldrubrics voor het meten van burgerschapscompetenties bij leerlingen.

Referenties

- Canoncommissie (2020). *Open Vensters voor onze Tijd. De Canon van Nederland herijkt*. Stichting entoennu <https://www.canonvannederland.nl/nl/media/attachment/id/142040>
- Curriculumcommissie (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. [de92a5_5b4728283fb04251b90bf9ab187b1e32.pdf](https://filesusr.com/de92a5_5b4728283fb04251b90bf9ab187b1e32.pdf) (filesusr.com)
- Curriculum.nu (2019a). *Leergebied Burgerschap*. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap. Curriculum.nu.
- Curriculum.nu. (2019b). *Toelichting Burgerschap*. Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap. Curriculum.nu.
- Dibbits, H. (2020). Emotienetwerken: erfgoed- en burgerschapseducatie in de 21e eeuw. *Cultuur en Educatie* 55 (19), p. 8 – 27 <https://www.reinwardt.ahk.nl/media/rwa/docs/Publicaties/cultuur-plus-educatie-55.pdf>
- Eidhof, B. e.a. (2020) *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs*. VO-raad/Bureau Common Ground/ProDemos- Huis voor democratie en rechtsstaat.
- Inspectie van het Onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Inspectie van het Onderwijs.
- Ministerie van OCW. *Kerndoelen primair onderwijs 2006*. Overdruk uit het kerndoelenboekje dat verscheen bij de introductie, inclusief latere wettelijke aanvullingen op deze kerndoelen. SLO: Enschede.
- Ministerie van OCW. *Besluit Kerndoelen onderbouw VO*. (2006). Besluit van 7 juni 2006, houdende vaststelling van de kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs en ook aanpassing van het Inrichtingsbesluit W.V.O.
- Nieuwelink, H. (2021). *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren. De overeenkomsten en verschillen*. PO-raad/ Stichting School en Veiligheid https://www.schoolenveiligheid.nl/wp-content/uploads/2021/09/Burgerschap-en-sociaal-emotioneel-leren_Hessel-Nieuwelink.pdf
- Platform WOII (2017). *Educatieve Visie Platform WOII*. <https://www.tweedewereldoorlog.nl/wp-content/uploads/2017/04/Educatieve-Visie-Platform-WOII-2017-1.pdf>
- Van der Laan, A., Lodeweges, J. (2021). *Burgerschap. Ontwikkelingen en uitdagingen in het curriculum po en onderbouw vo*. SLO: Amersfoort
- Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van Peilingsonderzoek*. SLO: Enschede.
- Vroemen, J. (2020). *Erfgoedwijsheid in het basisonderwijs: mogelijkheden en dilemma's*. *Cultuur en Educatie* 55 (19). 28 – 41 <https://www.reinwardt.ahk.nl/media/rwa/docs/Publicaties/cultuur-plus-educatie-55.pdf>

Geraadpleegd

burgerschap.slo.nl

https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/35352_verduidelijking_van_de

<https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/onderzoekskader-2021-wat-is-er-veranderd>

Bijlage 1: Wettelijk kader voor burgerschapsonderwijs

De burgerschapsopdracht is opgenomen in de sectorwetten. De oorspronkelijke wet dateert uit 2006, maar wordt beschouwd als te weinigzeggend. Deze wettelijke verplichting gaf onvoldoende duidelijkheid aan scholen wat ze op het gebied van burgerschap moesten aanbieden. Vanaf 1 augustus 2021 is daar verandering in gekomen. Het parlement heeft het wetsvoorstel voor aanscherping van de burgerschapsopdracht aangenomen. Deze *‘Wet verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs’* benadrukt basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de school als oefenplaats voor democratisch burgerschap.

Scholen voor primair, voortgezet en speciaal onderwijs hebben daarmee een wettelijke opdracht om in hun onderwijsaanbod aandacht te hebben voor burgerschap. In de onderwijswetten (artikel 8 lid 3 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 17 van de Wet op het voortgezet onderwijs en artikel 11 lid 3 van de Wet op de expertisecentra) geldt de volgende formulering:

Het onderwijs **bevordert** actief burgerschap en **sociale cohesie** op **doelgerichte en samenhangende wijze**, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:

- a. Het bijbrengen van **respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat**, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
- b. Het **ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties** die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving; en
- c. Het **bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen** in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid en ook de waarde dat **gelijke gevallen gelijk behandeld** worden.

Het bevoegd gezag draagt zorg voor een **schoolcultuur** die in **overeenstemming is met de waarden**, bedoeld in het derde lid, onderdeel a, creëert een omgeving waarin leerlingen worden **gestimuleerd actief te oefenen** met de omgang met en het handelen naar deze waarden en draagt voorts zorg voor een omgeving waarin **leerlingen en personeel zich veilig en geaccepteerd weten**, ongeacht de in het derde lid, onder c, genoemde verschillen.

De dikgedrukte teksten zijn aan de nieuwe wet toegevoegd. We lopen ze hierna stuk voor stuk na.

1. De huidige burgerschapsopdracht is minder vrijblijvend geworden. Het onderwijs zal niet langer “mede gericht” zijn op het bevorderen van burgerschap (oude tekst), maar “bevordert” (nieuwe tekst) – verplichtend dus – burgerschap.
2. In de sectorwetten is destijds vastgelegd dat scholen aandacht moeten schenken aan actief burgerschap en sociale integratie. Dat uitgangspunt is niet veranderd bij de aanscherping van de wet. Maar de termen zijn niet gelijk gebleven. Het gaat in de aangescherpte wet om het bevorderen van actief burgerschap en sociale cohesie.
3. Bovendien is eraan toegevoegd dat burgerschap op een doelgerichte en samenhangende manier moet gebeuren. Dit betekent dat een school een visie dient te ontwikkelen op haar burgerschapsonderwijs, die zodanig in het onderwijsprogramma tot uitdrukking komt dat sprake is van een door de leerjaren heen samenhangend programma dat de burgerschapsvorming van leerlingen bevordert, waarbij de school ook concreet formuleert wat leerlingen zullen leren. En dit ook evalueert.
4. De vorige burgerschapsopdracht gaf leraren en schoolleiders onvoldoende houvast bij de invulling van de burgerschapsopdracht. Het gaf de inspectie ook weinig aangrijpingspunten om daadwerkelijk toezicht te houden op de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs. De verduidelijkte opdracht moet de scholen meer richting geven aan een gemeenschappelijke kern, deze wordt gevormd door de huidige artikelen a, b en c.
5. Scholen hebben de vrijheid zelf invulling te geven aan burgerschapsonderwijs, dat was ook bij de vorige wettelijke opdracht het geval. Maar de huidige burgerschapsopdracht legt ook meer nadruk op de verantwoordelijkheid en rol van de school: “Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden...” Daarmee stelt de wetgever ook een (morele) ondergrens aan het spreken en handelen van iedereen op school.

Bijlage 2: Canonvensters en kenmerkende aspecten

De vensters van de Canon van Nederland bieden leerlingen in po en de onderbouw vo en ook nieuwkomers in de eerste plaats een beknopt overzicht van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. In de kerndoelen staat dat docenten de personen en gebeurtenissen in deze vensters moeten gebruiken als illustratie bij het behandelen van de tijdvakken.

Bij de recente herijking van 2020 is de canon meer divers gemaakt, met meer aandacht voor vrouwen, migranten, 'gewone' mensen en/in verschillende regio's. In de beschrijving van de canonvensters zijn daarnaast meer verbindingen gemaakt met de wereldgeschiedenis en met de actualiteit. Via zeven hoofdlijnen, die de verschillende vensters met elkaar verbinden, is aansluiting gezocht op de ontwikkelingen rond curriculum.nu en biedt de canon een handreiking aan scholen die graag meer thematisch werken. Drie van die zeven thema's zijn burgerschapsthema's of kunnen onder bepaalde vraagstellingen in verband met burgerschapsonderwijs worden ingezet. Het behandelen van de inhoud van een canonvenster – al dan niet in een les geschiedenis, wereldoriëntatie of MM – *is* geen burgerschapsonderwijs, maar *kan* dat wel zijn: het hangt ervan af onder welke vraagstelling je het in de klas behandelt. Welke rol spelen ideeën van vrijheid, solidariteit en rechtvaardigheid hier? Wat verandert er in de verdeling van de macht en de mogelijkheid van inspraak? Waar raakt het aan gelijkheid en verschil? Wat betekende het vroeger voor mensen? Wat betekent het mogelijk nu?

Hoofdlijnen herijkte canon die verband houden met burgerschap (2020):

- Wat geeft betekenis? Zingeving en levensbeschouwing
- Wie telt er mee? Sociale (on)gelijkheid
- Wie bestuurt er? Politiek en samenleving

Bij elke [hoofdlijn](#) is aangegeven, welke canonvensters ermee te verbinden zijn. Een lijst van vensters die je met een 'burgerschapsbril' op in de klas kunt onderzoeken is te lang om hier weer te geven. De [website](#) van de canon biedt een schat aan materiaal voor gebruik met verschillende doelen en voor verschillende doelgroepen.

In het vo speelt de canon een minder grote rol dan in het po. In het geschiedenisonderwijs is een meer centrale plaats toegekend aan de zogenoemde **kenmerkende aspecten**, die leerlingen leren in de juiste tijdvakken te plaatsen en te begrijpen. Ook voor tal van deze kenmerkende aspecten geldt, dat zij met een 'burgerschapsbril' op betekenis kunnen geven.

Bijlage 3: Kerndoelen (voortgezet) speciaal onderwijs en burgerschap.

Het speciaal onderwijs kent een [eigen set aan kerndoelen](#). Daarvan zijn OJW 51, 52 en 53 de kerndoelen die het meest verbonden kunnen worden aan burgerschap. Ze zijn identiek aan kerndoelen OJW 36, 37 en 38 voor het primair onderwijs.

Kerndoelen so die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

OJW 51 (=PO OJW 36) De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.

OJW 52 (= PO OJW 37) De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.

OJW 53 (= PO OJW 38) De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

LGO 3 De leerlingen leren naar algemeen geaccepteerde normen en waarden omgaan met anderen en leren samenwerken aan een gezamenlijke taak of gezamenlijk spel en leren omgaan met conflictsituaties.

OJW = Oriëntatie op jezelf en de wereld

LGO = Leergebied overstijgend

Voor het voortgezet speciaal onderwijs zijn er [drie kerndoelensets](#) ontwikkeld: één voor het profiel vervolgonderwijs, één voor het profiel arbeidstoeleiding en één voor het profiel dagbesteding. De voor burgerschapsrelevante doelen staan in de tabel hierna.

Kerdoelen vso, profiel vervolgonderwijs

De kerndoelen voor het profiel **‘vervolgonderwijs’** zijn identiek aan de kerndoelen van de onderbouw vo. Voor de beschrijving van burgerschapsvorming in relatie tot de kerndoelen vso voor het profiel vervolgonderwijs wordt verwezen naar de kerndoelen voor het voortgezet onderwijs (bijlage 3).

Kerdoelen vso, profiel dagbesteding

- M&M 40** De leerling leert over burgerschap in de Nederlandse samenleving en de eigen rol als burger in te vullen en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
- M&M 41** De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politiek bestel als democratie functioneert en hoe hij zelf daarbij betrokken kan zijn.
- LGO 1** De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen.
- LGO 3** De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.
- LGO 4** De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.
- LGO 8** De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.
- LGO 9** De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.
- LGO 10** De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Kerdoelen vso, profiel arbeidsmarkt

- M&M 24** De leerling leert deel te nemen aan werk en activiteitengroepen en daarin sociale gedragsregels te onderkennen ten toepassen.
- M&M 27** De leerling leert herkennen dat in de samenleving, onder meer op het gebied van seksualiteit, verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen mensen in de wijze waarop ze leven.
- M&M 28** De leerling leert hoe hij betrokken kan zijn in medezeggenschap en besluitvormingsprocessen en welke bijdragen hij kan leveren aan een plezierige en stimulerende leer-, werk- en woonomgeving.
- LGO 1** De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen.
- LGO 3** De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.
- LGO 4** De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.
- LGO 8** De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.
- LGO 9** De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.
- LGO 10** De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

M&M = Mens en maatschappij

LGO = leergebied overstijgend

Bijlage 4: Burgerschap in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs

In de bovenbouw kan bij verschillende vakken aandacht worden geschonken aan het bereiken van burgerschapsdoelen. In het traject van curriculum.nu zijn voor de bovenbouw per bouwsteen aanbevelingen geformuleerd, maar deze zijn nog niet uitgewerkt in concrete doelen en examenprogramma's. Vakken kunnen echter ook binnen de bestaande examenprogramma's aan burgerschapsdoelen werken. Hieronder noemen we mogelijkheden voor verschillende vakken. Deze lijst is niet uitputtend.

Docenten kunnen voor hun eigen vak nadenken over mogelijkheden om burgerschapsdoelen te verbinden met eindtermen en daarvoor onderwijs ontwerpen. Natuurlijk kan er ook buiten de vakken aandacht zijn voor burgerschap, daar gaan we aan het eind van deze tekst op in.

Burgerschap binnen de vakken

Beroepsgerichte vakken en praktijkgerichte programma's

Sommige beroepsgerichte vakken (economie & ondernemen, media, vormgeving en ICT en zorg & welzijn) kunnen vanuit hun profiel een bijdrage leveren aan (uiteenlopende) aspecten van burgerschap. Meer in het algemeen kunnen diversiteit en mediawijsheid bij alle beroepsgerichte vakken aandacht krijgen. Verder biedt de beroepscontext waarin leerlingen terecht komen een goede omgeving om burgerschap te oefenen, denk bijvoorbeeld aan dilemma's rondom beroepsethische kwesties.

Bewegen en sport

Bij lichamelijke opvoeding kunnen leerlingen oefenen met rechtvaardigheid en solidariteit, het omgaan met verschillen en het besluiten over en omgaan met afspraken en regels.

CKV en kunst

In deze vakken kunnen docenten bijvoorbeeld aandacht schenken aan:

- vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst;
- de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar;
- de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.

Engels en de andere moderne vreemde talen

Engels en de andere moderne vreemde talen kunnen burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit betrekken bij de aandacht voor interculturele communicatie. Leerlingen kunnen via zakelijke, creatieve en literaire teksten kennismaken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten. Ook kunnen leerlingen de ruimte krijgen om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van het creatief gebruiken van taal en van de ontwikkeling van interculturele communicatieve competenties.

Klassieke talen

Het maken van een vergelijking tussen het heden en de wereld van de oudheid biedt mogelijkheden om inhouden (bijvoorbeeld rondom democratie, vrijheid en gelijkheid) aan de orde te stellen. Diversiteit en identiteit kunnen worden gekoppeld aan reflectie op het eigene en het vreemde, een hoofddoel van het klassieke talenonderwijs. De selectie van teksten waarmee in de klassieke talen gewerkt wordt, bepaalt in hoge mate of burgerschapsthema's aan de orde komen in het curriculum.

Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen

Het vak maatschappijleer is enerzijds een eerste inleiding in de grondbegrippen en benaderingen van de sociale wetenschappen en anderzijds educatie tot democratisch burgerschap. Er zijn allerlei aspecten van burgerschap die bij maatschappijleer aan bod

kunnen of – op basis van de eindtermen – moeten komen: de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, kennis over de democratische rechtsstaat, het meedoen aan besluitvormingsprocessen, diversiteitsvraagstukken en mediawijsheid. Hoewel maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen minder burgerschapsvormend bedoeld zijn, geven ook deze vakken mogelijkheden om bovenstaande aspecten aan de orde te stellen.

Geschiedenis

Doelstellingen op het gebied van de democratische rechtsstaat, staatsinrichting en media passen goed in het vak geschiedenis. Ook thema's als diversiteit, identiteit en solidariteit kunnen bij dit vak aandacht krijgen, bijvoorbeeld in relatie tot standplaatsgebondenheid. Daarnaast kunnen verbanden tussen historische ontwikkelingen en actuele politiek-maatschappelijke problemen duidelijk zichtbaar gemaakt worden.

Filosofie

Elementen van burgerschap maken onderdeel uit van filosofie. Denk aan ethische dimensies, de vraag of mensen vrij zijn en het rechtvaardigen van standpunten. Aan burgerschap kan ook worden gewerkt door filosofische vraagstukken te kiezen die raakvlakken hebben met de democratische rechtsstaat, staatsvormen, identiteit en media.

Aardrijkskunde

Aardrijkskunde kan aandacht schenken aan mensen- en grondrechten, actuele internationale conflicten en scenario's om die geweldloos op te lossen, diversiteitsvraagstukken en culturele verschillen. Ook kunnen leerlingen bij aardrijkskunde standpunten onderbouwen en idealen verwoorden in relatie tot maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken.

Economie en bedrijfseconomie

Economie en bedrijfseconomie kunnen bijvoorbeeld aandacht schenken aan

- dilemma's rondom rechtvaardigheid en solidariteit, bijvoorbeeld in het kader van sociale zekerheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen;
- de spanning tussen individuele wensen en collectieve belangen, tussen welvaart en welzijn, tussen economische groei en duurzaamheid; verschillende aspecten/interpretaties van rechtvaardigheid

Levensbeschouwing

Levensbeschouwing kan aandacht schenken aan religieuze diversiteit, ethische afwegingen en het concept identiteit. Als het gaat om het inleven in anderen kan de interlevensbeschouwelijke dialoog een belangrijke rol spelen.

Mens & natuurvakken

Deze vakken (biologie, informatica, natuurkunde, nask 1 en 2, NLT, O&O, scheikunde) kunnen bij burgerschap een rol van betekenis spelen. Denk aan:

- leerlingen standpunten laten onderbouwen en idealen laten verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en (bio-)ethische vraagstukken op het terrein van de mens & natuurvakken;
- specifiek voor biologie: leerlingen uitdagen om na te denken over de identiteitsaspecten die samenhangen met gender, geslacht, seksuele voorkeur, lichamelijke mogelijkheden en beperkingen enzovoort;
- specifiek voor informatica: aandacht voor ethische aspecten van mediagebruik en elementen als privacy en cybersecurity.

Nederlands

Vaardigheden die bij Nederlands worden aangeleerd, kunnen vaak aan burgerschapsinhouden gekoppeld worden. Daarnaast kan worden gedacht aan:

- aandacht voor de rol van de media, de kleuring van en ethische dimensie mediaboodschappen, aan gescheiden informatiecircuit en aan desinformatie;
- leerlingen in zakelijke en literaire teksten kennis laten maken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten;

- vraagstukken rondom diversiteit en inclusie in het kader van taalbewustzijn en meertaligheid.

Wiskunde

Het vak wiskunde biedt ondersteunende (denk)vaardigheden die leerlingen goed kunnen gebruiken bij het ontwikkelen van hun burgerschapsvaardigheden en -houdingen. In dat kader kunnen docenten specifieke aandacht te geven aan gecijferdheid, dat wil zeggen aan het interpreteren van cijfers over maatschappelijke vraagstukken en aan de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen.

Andere (schooleigen) vakken

Andere vakken die scholen in het leven roepen en die onderdeel uitmaken van een specifiek schoolprofiel kunnen zeker ook een rol spelen bij het realiseren van burgerschapsdoelen. Denk aan *global studies*, wetenschapsoriëntatie, combinaties van maatschappijleer, filosofie en levensbeschouwing, enzovoort.

Burgerschap buiten de vakken

Burgerschapsvorming is niet alleen een kwestie van het curriculum, het is ook een taak van de school als gemeenschap. De nieuwe wettelijke burgerschapsopdracht maakt dat nog eens duidelijk. Bepaalde elementen zullen niet alleen onderdeel worden van het bovenbouwcurriculum van één of meer vakken, maar maken deel uit van de schoolcultuur en schoolorganisatie. Denk bijvoorbeeld aan:

- het bevorderen van een democratische cultuur en het mogelijk maken van participatie van leerlingen in de school;
- het creëren van ervaringen met burgerschap buiten de school (in de buurt, de gemeente enzovoort): een maatschappelijke stage, projecten waarin leerlingen met buurtbewoners werken aan maatschappelijke doelen, of uitwisselingsprojecten met andere scholen met leerlingen met andere achtergronden en opvattingen;
- aandacht voor de identiteitsontwikkeling, emoties en overtuigingen van leerlingen bij het bieden van rolmodellen;
- aandacht voor de ontwikkeling van attitudes in schoolbeleid en schoolcultuur, naast kennis en vaardigheden.

Schooleigen vakken en mentorlessen kunnen hier een specifieke rol in spelen, maar denk ook aan activiteiten, gesprekken en gebeurtenissen die geen onderdeel zijn van vakken. Zie ook: [Toolbox Burgerschap vo.](#)

Verschillen tussen profielen en schoolsoorten

In dit hoofdstuk zijn per vak mogelijkheden geschetst om aandacht te schenken aan burgerschapsdoelen. Natuurlijk heeft niet elke leerling dezelfde vakken. In de bovenbouw kiezen leerlingen verschillende profielen, wat gevolgen heeft voor de mate waarin burgerschapsdoelen aan de orde kunnen komen. Leerlingen op havo en vwo met een M-profiel en vmbo'ers met het profiel Zorg en welzijn zullen op het vlak van burgerschap automatisch meer leerstofaanbod krijgen dan die met een N-profiel of een meer technische opleiding. Dat kan een reden zijn om als school juist in laatstgenoemde profielen en opleidingen te zoeken naar mogelijkheden om aan burgerschapsontwikkeling te doen. Onder meer het aantal leerjaren in de bovenbouw en het aanbod van vakken, leidt ertoe dat met name leerlingen in vmbo-bb en kb vaak weinig expliciete gelegenheid krijgen om zich op school tot burger te ontwikkelen. Ook dat is een aandachtspunt voor scholen die hun burgerschapsonderwijs opnieuw gaan vormgeven.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres

Stationsplein 15
3818 LE Amersfoort

Postadres

Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40**E** info@slo.nl**W** www.slo.nl[company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)[SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)